

Природна правосвідомість

(з історії політичної і правової думки)

В. І. Тимошенко

доктор юридичних наук, професор

Розглядається філософське обґрунтування правосвідомості як основи суспільного і державного ладу в працях історика філософії права І. О. Ільїна. Наголошується на трьох аксіомах правосвідомості, сформульованих І. О. Ільїним: законі духовного достоїнства, законі автономії і законі взаємного визнання.

Ключові слова: *правова свідомість, духовне достоїнство, автономія, свобода, природна правова свідомість.*

Рассматривается философское обоснование правосознания как основы общественного и государственного строя в трудах историка философии права И. О. Ильина. Акцентируется внимание на трех аксиомах правосознания, сформулированных И. О. Ильиным: законе духовного достоинства, законе автономии и законе взаимного признания.

Ключевые слова: *правовое сознание, духовное достоинство, автономия, свобода, естественное правовое сознание.*

Philosophical foundation of justice is seen as the basis of social and political system in the writings of the historian of philosophy of law I. O. Illina. Focuses on the three axioms of justice formulated I. O. Illinym: the law of the spiritual dignity, Autonomy law and the law of mutual recognition.

Keywords: *legal consciousness, moral dignity, autonomy, freedom, natural legal consciousness.*

Правосвідомість населення є необхідною умовою демократичних перетворень у сучасній Україні. Утвердження демократичних цінностей відкритого вільного суспільства, на основі яких будується правопорядок у державі, лише у тому разі буде успішним, якщо кожен громадянин своєю поведінкою підтверджує прийняття таких цінностей. Поведінка завжди пов'язана з ціннісними установками суб'єкта права, вона визначається не лише правовими нормами, іншими соціальними нормами та інститутами, а й правосвідомістю. Кожна особа, залежно від своєї індивідуальної правосвідомості, обирає варіанти поведінки. Змінити індивідуальну правосвідомість, як і світогляд, дуже непросто. Авторитетна думка відомого швейцарського психіатра, засновника аналітичної психології К. Г. Юнга (1875-1961), що «людина майже нездатна зрозуміти будь-яку іншу точку зору, крім своєї власної, і визнати за нею право на існування», підказує спосіб зміни та переконує у важливості для суспільства і держави саме індивідуальної правосвідомості, як обов'язкової умови демократичних перетворень [1, с. 587].

Процес формування індивідуальної правосвідомості є дуже складним і тривалим, він зазнає впливу багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів. Складність цього процесу зумовлює звернення до досвіду філософського осмислення правосвідомості в історії політико-правової думки. Адже розуміння правосвідомості в юридичній літературі завжди було похідним від його філософського обґрунтування. Яскравим прикладом такого осмислення є дослідження видатного російського політико-правового мислителя, історика філософії права Івана Олександровича Ільїна (1883-1954), який пов'язував сутність держави і права саме з правосвідомістю, розглядав право як духовне явище, можливість існування якого

передбачає відповідний рівень правосвідомості населення.

В центрі роздумів І. О. Ільїна — проблеми Росії, її історії, пошуки шляхів соціального та духовного відродження, питання морального становлення особистості, проблеми духовного світу людини, її місця і ролі в державі, політиці. Великий російський мислитель спробував розібратись у причинах і наслідках загальнолюдської духовної кризи, свідком якої він став. Цю кризу пов'язував з революцією 1917 р. в Росії, яку, у свою чергу, вважав наслідком як кризи християнства, так і кризи правосвідомості та власницької свідомості (криза церкви, права і власності). Свідченням того є його слова: «Криза сучасної культурної правосвідомості перебуває у найтіснішому зв'язку з релігійною кризою. Завжди і у всі часи правосвідомість є реальною та священною основою суспільного і державного життя. Людині неможливо не мати правосвідомості — оскільки всюди людські права та обов'язки зіштовхуються, розмежовуються і рано чи пізно урівноважуються; але біда у тому, що людина зазвичай бореться за свої права і намагається ухилитися від своїх обов'язків, — не звертаючи увагу на глибокі джерела своєї правосвідомості, на живі мотиви і цілі свого правового життя. Внаслідок цієї зневаги і недостатності правового виховання правосвідомість людини часто виявляється безпідставною та безсилою; вона легко втрачає із поля зору свою вірну мету і стає жертвою дурних пристрастей. Тоді правосвідомість вироджується, а слідом за нею вироджується і право, і правопорядок, і державне життя народу. Це буває ... тоді, коли правосвідомість, поступово відриваючись від глибоких, релігійно-священних джерел духу і від вищих, релігійно-священних цілей духу, починає дивитись на право і на державу як на щось зовнішнє, формальне, насильницьке, вимірюючи

їх корисністю і примусовістю, а не достоїнством і не духовною вихованістю. Саме на цьому шляху виникла і сучасна права криза... Ця криза історично пов'язана з процесом секуляризації всієї духовної культури, з процесом відмирання в ній релігійного духу» [2, с. 247, 248].

І. О. Ільїн констатує той факт, що сучасна людина не згадує ні про сутність правосвідомості, ні про її життєву необхідність. Найбільше, про що вона може думати, — це свої особисті права і привілеї, а саме: яким чином закріпити їх за собою і розширити, не зазнаючи при цьому судових неприємностей. Але про те, що чинне в країні право не може існувати без живої правосвідомості, не може підтримувати і оберігати ні сім'ю, ні батьківщину, ні порядок, ні державу, ні господарство, ні майно, — про це сучасна людина майже не думає. Така ситуація має два наслідки: з одного боку, чинне позитивне право не може вдосконалюватись у своєму змісті і починає засуджуватись і відкидатись цілком, як нічого не варте право; з іншого боку, відбувається повільний підрив і поступове послаблення його організуючої, життєвої сили, яка все упорядковує і оберігає. Відповідно правопорядок стає скрізь нестійким і хитається в самих своїх основах.

Для того, щоб сучасні йому право і держава дійсно стали на шлях поновлення і відродження, І. О. Ільїн закликав правильно усвідомити їх природу, мету, основу, а потім зробити це усвідомлення предметом волі і життєвих дій. Розглядаючи державу, як різновид організованого співжиття, І. О. Ільїн наголошував, що в основі будь-якого співжиття людей має бути духовна однорідність і спільність духовної культури. Держава і право регулюють зовнішнє життя людини, але вони насичені внутрішніми душевними станами, саме душевно-духовними. Будувати право і державу означає виховувати в народі державний стиль мислення, почут-

тів, волі. Тому саме духовна солідарність є справжньою і реальною основою держави. Держава, за своєю основною ідеєю, є духовним союзом людей, яким притаманна зріла правосвідомість і які владно стверджують природне право в братській солідарній співпраці. За визначенням І. О. Ільїна, держава, за своєю основною сутністю, є не що інше, як оформлена і об'єднана публічним правом батьківщина. Це множина людей, зв'язаних спільністю духовної свободи, єдністю на ґрунті духовності і правосвідомості.

І. О. Ільїн розробив вчення про т. зв. нормальну правосвідомість, яка має стати основою відновлення держави і права. Істинною основою нормальної правосвідомості визнавав лише волю до духовного життя, як верховного блага. Така правосвідомість розвивається і зміцнюється в душі людини одночасно з її загальним, моральним вихованням. Мислитель впевнений, що у більшості народу не складалась правосвідомість як душевно-духовний стан, глибоко пов'язаний з релігійним життям людини і держави.

Держава і право, на думку І. О. Ільїна, виникають із внутрішнього, духовного світу людини та реалізуються через правосвідомість. Держава аж ніяк не є «системою зовнішнього порядку», що здійснюється через зовнішні вчинки людей. Зовнішні прояви політичного життя не складають саме політичне життя: зовнішній примус і заходи примусу, які державна влада буває змушена застосовувати, зовсім не визначають сутність держави. Держава твориться внутрішньо, душевно і духовно; державне життя лише відображається в зовнішніх вчинках людей, але відбувається і розвивається в їхній душі. Розпад держави полягає не просто в зовнішньому безпорядку, в анархії, у вуличних погромах, у вбивствах та битвах громадянської війни. Все це лише зрілі плоди або прояви внутрішнього розпаду, що вже відбувся. Держа-

ва є організованим спілкуванням людей, що зв'язані між собою духовною солідарністю і визнають цю солідарність не лише розумом, але підтримують її силою патріотичної любові, жертвенною волею, гідними вчинками [3, с. 260].

Вища мета держави не в тому, щоб тримати своїх громадян у покорі, пригнічувати їх ініціативу і завойовувати землі інших народів, а в тому, щоб організувати та захищати батьківщину на основі права і справедливості. Цій меті держава служить завдяки вірній правосвідомості своїх громадян. Правосвідомість є творчим джерелом права, живим органом правопорядку і політичного життя. Кожен закон, указ спочатку виникають у правосвідомості. Тобто джерело права перебуває у внутрішньому світі людини, діяти право може лише завдяки тому, що воно звертається до внутрішнього світу, а саме до тих пластів душі, в яких формуються мотиви людської поведінки, що породжують вчинок [4, с. 251, 252].

Немає людини без правосвідомості. Є багато людей зі знехтуваною, спотвореною або навіть здичавілою правосвідомістю. Але навіть така правосвідомість залишається правосвідомістю. Якщо людина хоче, щоб її особисті права були захищені, вона мусить усвідомити суспільне правове життя і брати в ньому участь. І. О. Ільїн формулює три правила правосвідомості, виконання яких сприятиме усуненню анархії і безправ'я. Перше правило звучить так: дотримуйся добровільно чинних законів і борись лояльно (тобто згідно з конституцією держави) за нові, кращі закони. Це єдиний спосіб підтримувати правопорядок і, разом з тим, залишатись в ньому вільним. Мислитель нагадує нам великий урок усіх революцій: люди не задовольняються гарантованими правами, вони хочуть максимуму прав і повного звільнення від обов'язків і заборон. Революціонери обіцяють їм цей бажаний максимум, руй-

нують старий правопорядок, і люди радіють бачачи, як потік історії поглинає їхні малі, але гарантовані права; потім революція розгортає свої руйнівні сили, і люди з жахом переконуються в тому, що за ними залишився мінімум прав, позбавлених будь-якої гарантії. Так, на його думку, виявляється велика таємниця свободи. Людина покликана не до зовнішнього самозвільнення від закону (таким є шлях революції, анархії, деспотизму), а до внутрішнього самозвільнення в межах закону (таким є шлях лояльності, правопорядку і здорового розвитку). Внутрішнє звільнення відбувається в душі і виражається у добровільному самозобов'язуванні; воно звільняє людину не від закону, а в законі, оскільки людина добровільно дотримується закону, який сама визнала. За словами І. О. Ільїна, «правові і державні закони за своєю сутністю є не законами насилля, а законами психічного примусу... Правовий закон аж ніяк не змушує людину, не принижує її гідність і не скасовує її духовного самоуправління: навпаки, він тільки й живе, тільки й діє, тільки й удосконалюється завдяки вільному особистому прийняттю ...» [5, с. 63-64].

Людина не повинна руйнувати правопорядок: вона повинна берегти його, удосконалювати і реформувати. Свобода від закону є анархія, безправ'я і загибель. Людина може бути вільною лише дотримуючись закону. Законна свобода буде тим більш повною і міцною, чим більше вона спирається на внутрішню свободу — на лояльне самозобов'язування здорової правосвідомості. Так І. О. Ільїн формулює друге правило правосвідомості: звільни себе внутрішньо шляхом добровільного самозобов'язування і шукай свободу лише через закон і під законом [6, с. 254].

Здорова правосвідомість є творцем права не лише тоді, коли створює нові, кращі закони, але й тоді, коли реалізує чинні закони. У кожному законі слід зна-

йти те, що може схвалити правова свідомість людини; це знайдене слід зробити керівним началом. У глибині людської душі живе певне правильне, справедливе волеспрямування, яке немов би «бачить» або «відчуває» права людей і прагне їх здійснення в житті. Цю здатність душі можна позначити як первинну або природну правосвідомість. І. О. Ільїн її називає «правовою інтуїцією», «правовою совістю». Природна правосвідомість у певному обсязі характерна для кожної людини. Завдяки їй людина має уявлення про краще право, про духовно-правильний і справедливий розподіл прав серед людей і, головне, про ту об'єктивну мету, якій служать право і держава. Вона вказує людині напрям, в якому мають рухатись її розум і воля для творчого правотворення. Адже право є за своєю сутністю певною духовною цінністю, значення його визначається тим способом духовного буття, який притаманний людині від природи.

І. О. Ільїн радить кожному уявити, що саме він, а не хтось інший, позбавлений всіх прав. Той, хто одного разу таке уявить, зрозуміє важливість недоторканих, невідчужуваних прав і буде закликати до їх визнання, поваги і захисту. Він вимагатиме не лише права на життя, але й права вільно жити і творити: він буде наполягати не лише на правах особистості та їх принциповій недоторканності, але він ще вимагатиме, щоб вони й насправді були визначені і не порушувались іншими. Це і є першим проявом первинної або природної правосвідомості, яка швидше за все пробуджується в людях тоді, коли мова йде про порушення їхніх особистих прав: у такому разі людині раптом стає до очевидності ясним те, у чому вона була схильною сумніватись усе життя. Однак ця природна правосвідомість, що пробудилась, мусить повідомити людині не лише про неї саму та її особисті права, а й про інших людей, про всіх людей і про їхні недоторканні пра-

ва. Зрозумівши це, людина мусить визнати, що природна правосвідомість аж ніяк не вигадка, а реальність, що необхідна їй на всіх життєвих шляхах.

І. О. Ільїн формулює третє правило здорової, творчої правосвідомості: нехай будь-яке чинне позитивне право буде освячене променями, що виходять із глибини природної, християнсько-вихованої правосвідомості. У цьому разі ставлення людини до права стане творчим в істинному і глибокому смислі слова. Подолати ж глибоку кризу, яку зараз переживає людство, неможливо одними лише «зовнішніми» і «формальними» реформами. Справа не лише в нових установах і законах, справа в необхідності поновлення правосвідомості [7, с. 256, 257].

Отже, І. О. Ільїн розглядав правосвідомість як природне відчуття права і справедливості, або як особливу духовну налаштованість стосовно себе та інших людей, за якої людина стверджує власну духовність та визнає духовність інших людей. Він визначив три основні аксіоми правосвідомості, її істини, яким у житті відповідають основні способи буття, мотивування і діяння. Такими аксіомами є: закон духовного достоїнства, закон автономії і закон взаємного визнання. Ці аксіоми безпосередньо пов'язані з трьома вищевказаними правилами правосвідомості.

Особливого значення мислитель надавав першій аксіомі. Духовне достоїнство вважав найглибшим коренем зрілого характеру і здорової правосвідомості. Духовне самоствердження полягає у тому, що людина знаходить правильне вирішення конфлікту між духовним покликанням та інстинктом самозбереження. За його словами, людина взагалі стоїть вище тварини настільки, наскільки дух стоїть вище інстинкту самозбереження. Людині немає життя на землі без інстинкту особистого і народного самозбереження. Але їй немає гідного життя і без духовного приборкан-

ня і, разом з тим, виправдання цього інстинкту. Його виправдання відбувається завдяки утвердженню власного духовного достоїнства. Отже, людині, як суб'єкту і творцю права, необхідно поважати себе. Саме повага до себе, як духу, лежить в основі життєвої боротьби за суб'єктивне право. Почуття власної гідності встановлює у цій боротьбі немов би дві межі: поперше, межа, від якої починається неможливість поступитися своїми правами, — такими є всі права особистої свободи; подруге, межа, від якої починається неможливість наполягати на своїх правах, — такими є всі неприродні, несправедливі повноваження, принизливі для інших, а тому принизливі і для самого уповноваженого. Є права, від яких неможливо відмовитись, а є права, від яких не можна не відмовитись через почуття власної гідності. Таким чином, духовне достоїнство є коренем будь-якого істинного життя, а повага до себе є джерелом державної сили і політичного здоров'я. Такою є перша і основна аксіома правосвідомості [8, с. 150-159].

Формулюючи другу аксіому правосвідомості, І. О. Ільїн виходив із того, що в основі всього правового і державного життя лежить здатність людини до внутрішнього самоуправління, до духовної, вольової самодисципліни. Автономія, або, за його словами, «самозаконність» — це справжня, основна форма духу, необхідний для нього спосіб буття і діяльності. Для людини, як істоти духовної, автономія дуже важлива. Бути громадянином в істинному смислі слова — означає вести автономне духовне життя, мати автономну правосвідомість і за її допомогою будувати своє життя та життя своєї держави. Громадянину необхідно мати власні переконання щодо політики: він мусить розуміти сутність держави і влади, він повинен розуміти духовну природу та призначення політики і, головне, він повинен мати свідому та зрілу волю до об'єктивної

цілі права і держави. Поза цим громадянин не здатен ні до особистого, ні до політичного самоуправління.

Зовнішня автономія людини в І. О. Ільїна має сенс лише як проявлення внутрішньої автономії. Відповідно, правопорядок неможливий без правосвідомості, а правосвідомість вимагає духовної автономії. В основі зовнішнього самовизначення людини має лежати духовна зрілість. Тому раб може бути звільнений не зовнішньо, а лише внутрішньо. Якщо ж він одержить зовнішню свободу передчасно, то не зможе скористатися нею до того часу, поки не звільнить себе духовно. Вивести із рабського стану — це не означає зняти з раба зовнішні ланцюги і зовнішні заборони; це означає допомогти йому їх не потребувати. Звільнити — це навчити вільному визнанню прав і обов'язків. Отже, неможливо когось звільнити, свободу можна набути лише самому — у самостійній напруженій боротьбі за духовну автономію. Людина, що не зуміла звільнити себе внутрішньо, не може бути творцем зовнішньої, суспільної свободи, але, у кращому випадку, лише пасивним її учасником. Не можна не погодитись зі справедливими словами І. О. Ільїна: людина цінує свободу лише тоді, коли відчуває у ній живу потребу. Цю думку великого мислителя можна продовжити: потребу у свободі людина відчуває лише тоді, коли її втрачає.

І. О. Ільїн дійшов висновку, що істинна автономія доступна лише тому, хто здійснив духовне самоствердження і ствердив у собі духовне достоїнство. Таким є зв'язок між першими двома аксіомами правосвідомості.

Слід згадати, що ідеям І. О. Ільїна щодо свободи співзвучні ідеї його сучасника М. О. Бердяєва (1874-1948) — видатного українського і російського політико-правового мислителя, релігійного філософа і публіциста. Він розглядав суперечність двох складових людини — людини

як твариноподібної істоти і як істоти духовної. Зважаючи на одночасну наявність цих двох складових, важко і драматично вирішується питання про відношення двох великих символів у житті суспільства — хліба та свободи. Коли починається рух мас у боротьбі за «хліб», то завжди жертвують «свободою»; духовну та інтелектуальну свободу захищають лише невеликі культурні верстви. М. О. Бердяєв, як і І. О. Ільїн, відстоював пріоритет свободи над матеріальними цінностями. Джерело свободи бачив не в душі і не в тілі людини, а в її душі. Тому й розглядав свободу саме як свободу духу, тобто внутрішню, глибинну енергію духу [9]. В обох мислителів духовність є istotною властивістю особистості. Саме прагнення до духовного вдосконалення породжує завдання духовного звільнення — основного шляху досягнення свободи.

Суб'єкт права нерідко змушений відстоювати свої інтереси у конкурентній боротьбі з іншими суб'єктами. При цьому право можливе лише там, де є живе співвідношення між людьми, взаємне духовне визнання. Звідси третя аксіома правосвідомості І. О. Ільїна.

В основі будь-яких правовідносин лежить потрійне визнання. По-перше, кожен із суб'єктів, вступаючи у правовідносини, визнає право, як основу відносин, як форму життя, як об'єктивно значиму ідею. По-друге, кожен із суб'єктів визнає свою духовність, тобто своє достоїнство і свою автономію, як правотворчу силу. По-третє, кожен із суб'єктів визнає духовність іншого суб'єкта, його достоїнство і його автономію, як силу, що здатна до правотворчості. Якщо в основі будь-якої нормальної правосвідомості лежить взаємне духовне визнання, то, відповідно, і правопорядок має розглядатися як система взаємного духовного визнання. Правильне сприйняття правовідносин є сприйняттям не лише своїх повноважень, обов'язків і заборон, а й чужих також. Предметно переживати чужий правовий

статус — означає не лише усвідомити його зміст і межі, а й визнати його об'єктивне значення. Людина з нормальною правосвідомістю поважає чужий статус; не тому лише, що в недоторканності чужих прав вона вбачає гарантію своїх прав, а й тому, що вона сприймає духовну природу інших людей і визнає їхнє право на права.

Взаємна повага лежить в основі як приватних, так і публічних правовідносин. У приватних правовідносинах, де жодна сторона не володарює над іншою, падає ідея вільної і рівної угоди: договору про права і обов'язки, який не має сенсу без взаємної поваги сторін. У публічних правовідносинах, де одна із сторін має владні повноваження, а друга — обов'язок підкорятися, взаємна повага ще більш необхідна. Громадянин переносить достоїнство права на того, хто його встановлює, а влада поважає громадянина, бачачи в ньому автономний духовний центр, — правоздатного суб'єкта. Так само необхідною основою суспільства, правопорядку і політичного існування є взаємна довіра. Якщо повага стверджує в людині духовне достоїнство, то довіра стверджує в її душі благородну волю, як живу основу поведінки. Укласти приватноправову угоду — це означає довіритись чужій волі і зосередити на собі її довіру. У публічних правовідносинах громадянин, довіряючи владі, засвідчує свою солідарність з нею. Довіра зберігає громадянам їх духовну автономію: дозволяє перетворити державне управління на самоуправління. Влада, довіряючи громадянам, покладається на їхню лояльність, розраховує на їхню правосвідомість. Отже, в основі правопорядку і держави лежить взаємне духовне визнання людей — повага і довіра один до одного. Такою є третя аксіома правосвідомості [10, с. 196, 202].

Правосвідомість пов'язана з почуттям патріотизму. За переконанням І. О. Ільїна, суб'єкт права, який не любить свою батьківщину, не буде захищати її інтереси

си. Такий суб'єкт права фіктивний, держава в його душі і в його справах не є реальною. Позитивне ставлення до батьківщини є сутністю здорової правосвідомості, що тісно переплітається з почуттям власної гідності. Поважаючи себе, людина поважає і свою державу.

Цікавий той факт, що форму держави І. О. Ільїн також пов'язував зі станом правосвідомості у кожній країні у кожну конкретну епоху. На його думку, народ здатен виробити найкращу для себе державну форму, якщо він прагне до форми досконалої. І навпаки, запозичення чужих форм можливе лише тоді, коли правосвідомість народу низька, коли народ не усвідомлює себе народом як єдиним цілим. Лише духовно зріла людина може бути справжнім громадянином і патріотом, оскільки вона має підстави для того, щоб захищати духовну культуру своєї батьківщини. Людина, яка поважає себе, не буде миритись із приниженням, підлабузництвом, підкупом, що межує зі зрадою.

Держава здатна впливати на правосвідомість, передусім на одну із її складових — правову ідеологію. Іншу складову — правову психологію — змінити значно складніше. Звички та настрої, які формуються протягом тривалого часу, можна змінити лише шляхом вирішення проблем, пов'язаних з виходом суспільства з глибо-

кої кризи: юридичних, політичних, економічних, ідеологічних, етичних та ін.

Таким чином, для І. О. Ільїна поняття «держава», «право», «правосвідомість» наповнені істинним смислом лише у взаємозв'язку зі сприйняттям цих категорій людиною, у свідомості якої вони постають як програма конкретних дій. Цивілізована людина живе в умовах несвободи, у масовому суспільстві вона відчуває безліч заборон і обмежень, разом з тим втрачає впевненість у собі, ініціативу та почуття відповідальності. Не можна дотримуватись норм моралі за наказом, через страх. У такому разі моральні норми втрачають свій специфічний характер. Слід погодитись з І. О. Ільїним, що норми моралі кожна людина повинна встановити для себе сама. Її вибір життєвих орієнтацій визначається багатьма факторами, серед яких на перше місце необхідно поставити узгодженість здібностей і бажань з можливостями їх реалізації.

Мати свої переконання і гідно їх відстоювати може духовно сильна, незалежна людина. Звільнити людину від залежності можна шляхом зміни її свідомості до такого стану, коли людина втрачає потребу бути залежною, коли вона починає відчувати себе вільною особистістю, що перебуває у зв'язку з іншими особистостями, але рішення приймає самостійно і самостійно відповідає за свої вчинки.

Список використаної літератури

1. Юнг К. Г. Психологические типы / Пер. с нем. – М. : Университетская книга, Фирма «Издательство АСТ», 1998. – 720 с.
2. Ильин И. А. Кризис безбожия. – М. : Даръ, 2005. – 496 с.
3. Ильин И. А. Путь к очевидности. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
4. Там само.
5. Ильин И. А. О сопротивлении злу силой. – М. : Даръ, 2005. – 480 с.
6. Указ. тр.
7. Там само.
8. Ильин И. А. О сущности правосознания / Подготовка текста и вступ. статья И. Н. Смирнова. – М. : Рарогъ, 1993. – 235 с.
9. Бердяев Н. А. Философия свободного духа. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
10. Указ. тр.